

Orta asyrda türkmenleriň ýurt dolandyryşy

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 22 январа, 2025

Orta asyrda türkmenleriň ýurt dolandyryşy

ORTA ASYRDA TÜRKMENLERIŇ ÝURT DOLANDYRYŞY

Türkmenleriň akyldar serkerdesi Uzynesen (Uzyn Hasan -t.b.) Eýran-Turany, Araby hem Ajamy öz golastyna geçirip, patyşalyk süren döwründe, döwrebap ösen ýurtlaryň derejesindäki ýöriteleşdirilen döwlet dolandyryş däplerini has berkidipdir.

Ol döwürde döwletiň golastyndaky ilat, esasan, iki bölege bölünipdir: türkmenleriň özünden ybarat bolan höküm ýöredýän goşun serkerdeleri hem esgerler, beýleki bir topary bolsa daýhanlar, işewürler, senetçiler we alym-ýazyjylar bolupdyr.

Minorskiý şeýle ýazýar:

"Parahat eýranlylar üçin bu täze dörän hökmürowanlar hem edil ata-babalary, ýagny seljuklar, mongollar, timuritler we garagoýunlylar ýaly keseki hasaplanýardylar. Şu iki aralykda ýerli ilat san boýunça bu hökmürowan taýpalara garanyňda köplükdi. Şonuň üçin bu täze türkmen hökümdarlary hem kem-kemden eýranlaryň içinde ýoýlup başladylar".

Uzyneseniň ogly soltan Ýakubyň döwründe Gazy Seýfettin Isa Sawuçbulagy wezir-agzam (baş wezir) ornunda oturyr. Sebäbi Uzynesen ony Mustowfi el-Memalik Hoja Şükrüllanyň maslahaty boýunça şazada Ýakubyň mugallymy hökmünde köşkde saklaýar. Ol soltan Ýakup patyşalyk tagtyna çykanda, diňe mugallym däl-de, eýsem wezirlik derejesine çenli wekil hökmünde ýokary çekilýär. Soltan Uzyneseniň döwründe kürt diýlip çaklanylýan şyh Alybeýk diýlen bir kişi soltanyň möhürdary bolupdyr. Mirýahury (goşunyň atlaryna gözegçilik edýän seýisleriň başlygy) bolsa öz türkmenlerinden bolupdyr.

Şol asyrda türkmenleriň uly döwlet hökmünde ýurt dolandyran

wagty, maliýe işleri boýunça özboluşly ýöriteleşdirilen maliýe dolanyşygy bolupdyr. Puluň uly görnüşi tümen ýörgünli rowaç alan şaýylyk hasaplanypdyr. Elbetde, onuň takyk möçberini takyklamak aňsat däl. Ýöne 1575-nji ýylda dukat möçberinde çaklanypdyr. Şol wagtdan ýüz ýyl öň bir uly emeldaryň ýa-da emiriň bir ýylda 1.000 tümen aýlyk alandygyny aýtsak, tüzümeniň gymmatyny göz önüne getirmek kyn bolmasa gerek.

Garagoýunly hökümdarlaryň, esasan hem Jahangyryň döwründe ýer-mülkden alynýan maliýe salgytlarynyň möçberi köp bolupdyr. Şol sebäpli Akgoýunly hökümdarlar tarapyndan beýle salgytlara ortaça seredipdirler. Olar bu dolanyşykda "tagdyl", ýagny "adalat" döredipdirler. Şonuň üçin Uzyneseniň hut özi oturymly ilatyň salgyt şertlerini kanunlaşdyrmak üçin ýörite düzgünnama çykarypdyr. Bu maliýe düzgünü "Kanunnamaýe Hasanbeýgi" diýen at bilen meşhur bolupdyr. Bu düzgünnama şeýle bir ýiti hem paýhasly düzüleni üçin onuň höküm ýöreden ýurtlarynyň ählisinde XVI asyra çenli (Sefewileriň döwrüne çenli) öz güýjüni saklapdyr.

1478-nji ýyl Soltan Halyk tagta çykan wagty Eýranyň gurply welaýaty bolan Fars welaýatyndan abadanlyk işleri üçin 5.000 töwriz tümenini almak isläpdir. Emma dogany Ýakup sultan onuň ornunda oturandan soň, bu salgydy azaltmaga çalyşýar. Ol 1479-njy ýylda Yspyhanyň merkezi bolan Yrak we Ajam ýurdundan galan ýer-mülk salgytlaryny alman, olary bagyşlapdyr. Maliýeçiler bu salgydyň möçberini, takmynan 70.000 tümen diýip hasaplapdyrlar. 1487-nji ýyl Soltan Ýakup Gilan welaýatynyň salgydyny taýyn etmeli bolanda, iň ortaça deňligi saklap, bu welaýata 1.200 tümen salgyr salnypdyr.

Türkmenleriň Akgoýunly döwletinde ýer-mülk salgydy, ýagny hyraç salgydyndan başga-da, tütjarlar we işewürler üçin tamuga (tagma) diýlen salgyt hem bolupdyr. Şeýle salgyt tatarlaryň butparazlyk eýýamyna baryp ýetýän Timuritleriň wagtyndan galan mirasdyr. Tamuga yslam dininiň ýaýran ýerlerinde şerigata garşy däpleriň biri hasaplanypdyr. Şonuň üçin käbir hökümdarlar ulamalaryň we ruhanylaryň göwnüni tapmak üçin kähalatlarda bu salgydy goýbolsun edipdirler, ýöne uzaklygysgaly möhletleriň içinde ýene-de ony ýöredipdirler. 1460-njy

ýylda Abusagyt Timury Samarkantda we Buharada tamuga salgydyny almak düzgünini ýatyrýar.

Uzynesen we onuň yzyny tutan ogullarynyň patyşalyk eden döwründe täjirlik we işewürlük üçin maliýe salgydy alnypdyr. Sebäbi 1486-njy ýylda Soltan Ýakubyň Mekge zyýaraty baradaky çykaran permany bu salgyt hakdaky meseläni doly aýdyňlaşdyrýar. Patyşanyň köşk taryhçysy Fazlallanyň düzen nyşan (yglan) atly salgydy, Akgoýunlylaryň ýurdunyň üstünden ötýän kerwenlere aşakdaky karar boýunça salnypdyr:

- a). Söwda we işewürlük salgydy (tamuga);
- b). Gümrükhana döwlet girdejisi (Baç);
- w). Ýol-ulag döwlet girdejisi (duzbulak – rahdary).

Netijede bu hakda diňe häkimlere, hökümdarlara, goşun serkerdelerine, patyşanyň döwlet maliýe gözegçilerine däl-de, eýsem ýörite edaralaşan tagmahanalara, täjirlerden salgyt döwlet işgärlerine (tagmaçylara) hem-de gümrükhana işgärlerine (baçdarlara), ýol-ulag döwlet girdejisi, ýagny duzbulak girdejisini alýan rahdarlara, galyberse-de, ýol hem gala garawullaryna çenli buýruk-permanlary ýetirilip durlupdyr. Wenesiýadan gelen täjiriň aýtmagyna görä:

"1510-njy ýylyň wakalarynda, Şa Ysmaýylyň döwründe-de tagma bolupdyr. Şeýle biderek döp bu ýurtlarda köpden bäri ýöräp durupdyr. Töwriz şäherinde bazarda dükany bolan her bir käsipden (söwdagärden) günde ikiden-alta çenli sper (dukatdan kiçi möçberdäki pul birligi), kähalatda bolda bir dukat algyt alnypdyr". Şeýle hem her käriň hünärmentlerine we ussalaryna öz iş derejesiniň şertine görä, belli bir möçberde salgyt salnypdyr. Ýatlanan täjiriň bellemegine görä: "Gümrük tarifi (baç), hristianlar üçin 10%, emma musulmanlar üçin 5% bolupdyr. Eger getirilýän ýük başga bir çet ýurda alnyp barylýan bolsa, onda ýol haky, ýagny duzbulak girdejisi birneme az möçberde bolupdyr".

IX-XV asyrlardaky türkmen patyşalyklarynyň pul dolanyşygyna degişli dürli maglumatlar bar. Seljuklaryň döwründe Togrul

bege degişli teňňeler Atabegler, Akgoýunly we Garagoýunly serkerde patyşalarynyň hersi tarapyndan özlerine mahsus bolan möhürleri boýunça altyn, kümüş we bürünç ýaly metallardan zikgelenen bolupdyr. Teňňeler häzir Britan, Luwr, Pariž ýaly dünýäniň belli ylmy-taryhy döwlet muzeýinde saklanylýar.

Hangeldi OWNUK.

Taryhy makalalar